

Šilhan, Jindřich

Kaple a kaplan

Archaeologia historica. 1981, vol. 6, iss. [1], pp. 248-251

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139352>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

genannt hat, meinte er damit ein einziges Objekt — die Pfarrkirche auf der königlichen Kollatur.

In Jemnice-Podolí (Bez. Třebíč) kann man eine ähnliche Beziehung der fürstlichen Rotunde aus dem 12. Jahrhundert und des spätromanischen, in der Nachbarschaft angebauten Palastgebäudes voraussetzen. Der Verbindungsraum zwischen den beiden Objekten war von zwei parallel verlaufenden Wänden begrenzt. Přebyslavice war ebenso im Besitz der Königin Konstanze wie Jemnice.

Auch bei der St.-Pantaleons-Rotunde in Pustiměř bei Vyškov, die nach der Mitte des 12. Jahrhunderts als fürstliche und Pfarrkirche gegründet wurde, läßt sich als Sitz des Landesherrn ein Feudalhof voraussetzen, der vor 1239 in das Eigentum des Olmützer Bischofs überging, welcher hier im Jahr 1243 eine Synode veranstaltete. Archäologische Erkenntnisse und schriftliche Quellen deuten darauf hin, daß der Hof südlich der Rotunde gestanden hat.

Die Rotunde der hl. Maria Magdalena in Šebkovice (Bez. Třebíč) war ursprünglich ähnlich gebaut wie die Rotunde in Pustiměř. Die Erkundung erwies, daß sich an ihr Schiff im Westen ein prismatischer Turm anschloß, im Osten eine hufeisenförmige Apsis, die um die Mitte des 13. Jahrhunderts zu einem quadratischen Presbyterium umgebaut wurde. Der den Bau umgehende Graben wurde im 15. Jahrhundert zugeschüttet. Im Dachgeschoß der Rotunde lag ein Zufluchtsraum, den man über ein im Mauerwerk des Presbyteriums ein gebautes Stiegenhaus betrat. Eine Beziehung zum Feudalsitz wurde nicht nachgewiesen.

Die St.-Linhart-Kirche in Mušov (Bez. Břeclav); nach den Ergebnissen der Erkundung handelte es sich um eine längliche spätromanische Tribünenkirche mit Westturm und quadratischem Presbyterium. Der Graben um dieses Objekt hängt offenbar mit seiner magischen Schutzfunktion zusammen, die vor allem für sein Patrozinium kennzeichnend war. Die Voraussetzung einer Privatkapelle und eines Sitzes an der Kirche ist weder archäologisch noch von schriftlichen Quellen belegt.

Die Marienkirche in Černvív (Bez. Žďár) galt als trikonchales Gotteshaus mit einem eventuellen turmartigen Feudalsitz. Die Erkundung machte klar, daß im Kern der manieristischen Disposition ein aus einem prismatischen Kern bestehendes spätromanisches Heiligtum erhalten blieb, an das sich von Osten und Westen Apsiden anschlossen. Der Feudalsitz lag offenbar einige Dekaden weiter entfernt.

Telč, Areal mit der Hl.-Geist-Kirche. Die romanische Kirche mit der Turmtribüne war der Bestandteil eines umfriedeten Bezirkes aus dem 13. Jahrhundert vor der Lokation, offenbar eines landesherrlichen Feudalhofs mit einem Zollhaus an dem Landespfad bei der Furt. Mit dieser Funktion konnte auch der Name zusammenhängen (vergl. das deutsche Theil). Diese vorlokative Siedlungseinheit erscheint im städtischen Urbanismus, den historischen Quellen und wurde auch archäologisch beglaubigt (Keramik des 13. Jahrhunderts).

Kaple a kaplan*

Jindřich Šilhan

Historická archeologie konfrontuje získané hmotné doklady s dochovanými písemnými zprávami, je ovšem třeba oba zdroje interpretovat správně. Potíž bývá s terminologií starších pramenů; zapomínáme, že se význam slov mění, někdy se rozšiřuje, např. „kus“, jindy zas zužuje, např. „nábytek“, nebo se zcela mění, např. „unavit“ = usmrtit (Bělič-Kamiš-Kučera, 1979). Ke změně významu dochází ovšem ve všech jazycích.

Všimneme si, jak se měnil význam „kaple“ a „kaplan“ během středověku. Původně byla capella pláštík biskupa Martina z Tours, později místnost, kde

* Tento koreferát navazuje na diskutovanou problematiku v předchozím příspěvku L. Konečného.

se pláštík přechovával, klerik, který měl tuto „kapli“ na starosti, byl „capellanus“. V našich pramenech se tento význam nevyskytuje, došlo již k rozšíření pojmu. Dnes proti sobě stavíme termíny „kostel“ a „kaple“, při čemž je kaple pro nás menší bohoslužebná budova či místnost, která nemá všechna práva farního kostela. V kapli se nesvětí voda křestní, kaple nemá právo pohřbu, ovšemže mimo kaple hřbitovní, kde je kaple jevem druhotným. Kaple je určena jen určité skupině lidí, kostel je pro všechny členy obvodu, má právo na všechny úkony duchovní správy, a to i kostel filiální, který nemá sice vlastního kněze, má však křtitelnicí; připomínám románskou křtitelnicí v Dolních Dubňanech.

Literatura počítá s trojím významem termínu „capella“, s významem věčným, místním a osobním (Hanke-Hajek—Wieden—Zatschek, 1940). Kaplí ve významu věčném jsou předměty, potřebné ke konání bohoslužby, především přenosný oltář. V tomto smyslu je třeba chápat zprávu, že frisinský biskup ztratil u Malína „capellam suam“ (FRB II, 149) a zprávu Vincenciovu o uloupení „kaple“ Zdíkovy u Úsobrna r. 1145 (FRB II, 415). Přenosné oltáře, většinou umělecké skvosty, byly malé, oltář z Melku má 31×17×13 cm (Swoboda, 1964), byly i menší, např. 12,5×7,5 cm (Einsenhofer, s. 348). Pokud mluví literatura o kapli ve významu osobním, je to jen novodobá pomůcka pro souhrn „královských“ kaplanů. Mluví-li se však o dvorské kapli, capella curie nostre, jde buď o skutečnou bohoslužebnou místnost při sídle panovníkově, nebo jde o kapli ve významu věčném, o bohoslužebné zařízení, které doprovázelo panovníka. Klerikové v panovníkově okruhu byli dvojího druhu. Jedni byli přímo ve službách králových, resp. na Moravě markraběcích, konali pro něho různé služby a jejich služby byly trvalejšího rázu. Druhou skupinou byli klerikové, usazení při panovníckých fundacích a patronátních kostelích. Po nich žádala slušnost, aby přišli panovníka „pozdravit“ a dát se mu k dispozici, kdykoliv zavítal do jejich krajiny. A po tu dobu byli i oni „capellani curie nostre“. Nezdá se mi správným považovat tuto vágní kapli — souhrn všech panovníkových kaplanů — za jakési zázemí, kde se vzdělávaly kancelářské síly, panovník si bral síly „hotové“, pro jejich vzdělání měl panovník „své“ duchovní instituce, tj. kapituly a kláštery. Za jakési „sídlo“ této kaple ve významu personálním, tohoto svazku dvorských kaplanů, považuje literatura Vyšehrad, který je několikrát označen jako „capella specialis“ českého panovníka. Co tento termín znamená, vysvětluje listina CDB V, č. 3: „Wissegradensem ecclesiam, capellam nostram speciale, nullo medio in spiritualibus ecclesie Romane subjectam.“ Zvláštností této kaple bylo, že podléhala přímo papeži, že tedy byla vyňata z pravomoci pražského biskupa — jako jediný ústav v našich zemích. Vyšehradská kapitula se ovšem v tuto „capellam speciale“ nevyvinula průběhem času, nýbrž se jí stala jediným rozhodnutím papežovým.

Zbývá nám kaple ve významu místním. Kdysi se pozastavil V. Richter (1957, 20), že se svatyně v Hobzí a Rokytné uvádějí r. 1190 jako pouhé kaple a kladl si otázku, zda snad v okolí nebyly starší knížecí kostely s farními právy. Ale tehdejší capella má jiný význam než dnešní kaple. Tehdy „kaple“ nevyjadřovala bohoslužebné místo s menší mírou práv, vyjadřovala však obecně právní závislost každého bohoslužebného místa vzhledem k fundátoru či majiteli patronátu, tedy to, čemu dnešní literatura říká „vlastnický kostel“. Každé bohoslužebné místo, ať už to bylo biskupství nebo kapitula, klášter či farní kostel, bylo pro patronátního pána „capella“, pro ostatní to ovšem byla kapitula, farní kostel apod.

Toho, že „capella“ označuje vlastnický kostel, byl si vědom V. Novotný (1928, 348), když píše: „také kníže tedy nazývá kostely na svém zboží svými

kaplemi a jejich kněží svými kaplany.“ Kaplí českého krále je tedy pražské biskupství, české kapituly, plasský a jiné ústavy a kostely, na Moravě je markraběcí kaplí biskupství olomoucké, klášter velehradský,“ probošství v Brně atd.

Tento vztah — patron a capella — ukazuje „přibyslavická listina“ z r. 1224 (Šebánek, 1933, lss). Král se v ní vyjadřuje o tamějším kostele, že je to „capella mea“ a „ecclesia ejus“, tedy králova kaple, tj. majetek, ale farářův kostel = provozovna, farář tam má své živobyčí. Nejde o dvě bohoslužebná místa, nýbrž jen o jeden farní kostel, jehož patronem je v té době panovník, uživatelem však farář. Podobně se v listině Markéty, vdovy Sigfrida Sirotky, mluví o „capella Mozoscha“ (SOA Brno, G 124, č. 1), jde však zas o farní kostel, protože tato „capella“ má plný farní desátek a protože nový majitel patronátního práva, dolnokounický klášter, tam má zajistit plnou duchovní správu. Jiljí z Úpy, když dává novému špitálu mimo jiné patronáty v Trutnově a Brusnici, mluví o „kaplích“, potvrzení pražského biskupa však mluví o farních kostelích a tento zdánlivý rozpor je pro J. Šebánka jedním z důvodů, proč zmíněné listiny podezřívá (CDB V, č. 216, 217, 222). Podobně dává Smil z Lichtenburku žďárskému klášteru „kapli“ v Chotěboři (CDB V, č. 460, rok 1265), pražský biskup však potvrzuje kostel (CDM III, 390), při němž má vésti duchovní správu světský kněz.

Ve starší době je kaple i kostel většinou farní kostel a teprve kolem poloviny 13. stol. pokryla síť farních kostelů příslušné území. Proto myslím, že nejvýznamnější brněnská „kaple“ — tj. sv. Prokop na Starém Brně — byla farním kostelem od počátku a že se jím nestala teprve před 1288, kdy se označuje jako kostel (Hurt, 1972, 224). Po saturaci země farními kostely se ovšem dál zakládala různá církevní beneficia; zase to byly kaple příslušného fundátora, bez ohledu na to, zda šlo o samostatnou budovu, tedy o kapli v našem slova smyslu, nebo o pouhý oltář v existujícím farním kostele. I tyto oltáře, kterým určil feudál nějaký majetek nebo příjem, z něhož by se uživil kněz, vázaný určitými povinnostmi, jsou „kaplemi“ fundátorovými a příslušný klerik je jeho kaplanem. A zase to není nic nového, toho si byl vědom např. Aug. Kratochvíl ve Velkomeziříčském okrese Moravské Vlastivědy (Kratochvíl, 1907, 84, 433ss). Kde majitel podacího práva mluví o kapli, jde pro ostatní o oltář. Přímo ztotožňuje oba termíny např. CDM XV, č. 400 a 404: „altare seu capellam... (v kostele sv. Michala ve Znojmě, oltář Navštívení Panny Marie)... situm ad dexteram dicte eclesie chorum intrando“, biskup však při potvrzení nadace mluví jen o oltáři. Dokladů pro kaple = oltář je v diplomatárii, zemských deskách a púhonech pro Moravu celá řada.

Když se během doby uplatňoval názor, že patron je majitelem pouze patronátního práva, ale ne kostela či kaple, posouvá se význam „kaple“ i tímto směrem: kaple = kostelní podací. Nasvědčují tomu deskové zápisy statku Vranov nad Dyjí: r. 1516: „... Vranov... s kostelním podacím... Šafov i s kaplú... Břečkov s kaplú“, r. 1518 a 1536: „Vranov s kost. podacím... Šafov i s kaplú... Břečkov s kostelním podacím... Petřín i s kaplú... Lančov i s kaplú...“ a r. 1554: „Vranov s kostelním podacím... Šachov s kostelním podacím... Dolní Petřín s kostelním podacím... Lančov s kostelním podacím...“ (ZDB II, str. 154, 159, 256, 364).

Nazývá-li fundátor či patron své „podřízené“ bohoslužebné místo, bez ohledu na jeho velikost kapli, je pro něho každý klerik, který užívá výnosu příslušné dotace, jeho „kaplanem“. To už r. 1905 napsal Fr. Vacek. A tak je kaplanem českého krále pražský biskup, probošti a kanovníci zeměpanských kapitul, členové klášterů, panovníkem založených, a všichni klerikové až do posledního oltářníka u zeměpanských dotací. A stejně je tomu u všech ostat-

ních patronů, ať už to byl feudál nebo církevní hodnostář. Tak je kaplanem olomouckého biskupa farář v Hulíně, kde patronát patří biskupovi (CDM V, č. 1), kaplanem Smila z Lichtenburka je Jindřich, plebán ve Šlapanově (CDM V, 318), kaplanem kláštera oslavanského je plebán v Miroslavi (CDB V, 227B), a ještě počátkem 17. století, když Eliška Žejdlicová dává jako „collatorkynie“ kostelního podacího v Chocni faráři právo testovat, připomíná, že ji o to požádal „kněz Jan Hradecký, farář chocenský, kaplan můj“ (SOA Brno, F188, rkp. 12, f. 102v).

V pramenech je někdy klerik označen jednou jako kaplan třeba markraběcí, jindy zas jako kaplan krále, v literatuře pak čteme, že ten či onen „přešel ze služeb markraběcích do služeb královských“ apod. Je ovšem pravda, že klerikové měnili svá obročí, stačí se podívat do Emmlerových Libri confirmationum; zároveň však musíme počítat, že mnohý klerik měl několik obročí, byl třeba kanovníkem pražským a zároveň olomouckým, byl tedy jak kaplanem královským, tak markraběcím. Na druhé straně však musíme počítat, že se měnil patron a klerik nikam nepřešel. Dal-li král, markrabě či feudál patronát některému klášteru či duchovnímu ústavu jinému, stal se uživatel „kaplanem“ biskupovým, opatovým apod. A na Moravě se všichni markraběcí kaplani stali naráz kaplany královskými, kdykoliv český král převzal vládu i na Moravě. Tak např. nepočítám, že notář Hilarius přešel do služeb královských r. 1237, měl svou prebendu na Moravě — počítám, že to byla fara v Olbramovicích — dál, ale po vzpouře markraběte Přemysla v létě 1237 a po jeho útěku do Uher poroučel nějakou dobu na Moravě král Václav. Proto také mandát Václavův ve prospěch jeho „kaplana“, olomouckého kanovníka Řehoře (CDB III, č. 143), je třeba klást do druhé pol. r. 1237, jak to vcelku učinil vydavatel na základě iniciál olomouckých úředníků, a ne do doby pozdější.

V našich pramenech je dost dokladů o významu termínů kaple a kaplan, nemohu je zde uvádět a myslím, že toho ani není třeba, když nikdo nepřinesl doklad o tom, že titul „královský kaplan“ je nějaké vyznamenání. A pokud jde o termín „kaple“, musí historická archeologie zvážit na základě všech pramenů, týkajících se určité „kaple“, zda šlo o farní kostel, kapli či pouhý oltář.

Literatura

Bělič J.—Kamiš A.—Kučera K.: Malý staročeský slovník, Praha 1979.

Eisenhofer L.: Handbuch der kathol. Liturgik, Freiburg 1932.

Hanke-Hajek E.—Wieden M.—Zatschek H.: Die völkische Zusammensetzung der böhmischen Hofkapelle bis 1306, Zeitschrift f. sudetesdeutsche Geschichte, 1940.

Hurt R.: O poloze starého kostela P. Marie na Starém Brně, Čs. Mor. muzea 57, 1979, s. 224.

Novotný Václav: České dějiny, I/3, Praha 1928.

Richter V.: Rokytnice nad R. a Rokytná, SPFFBU, F 1, Brno, 1957, ss. 17 ss.

Swoboda Karl M.: Romanische Kunst, Ausstellung Romanische Kunst in Österreich, Krems an d. Donau, 1964, s. 30—61.

Sebánek J.: Listiny přibyslavické, ČMM 57, 1933, s. 1ss.

